

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: 975 - 482 - 510 - 6

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 2001

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr.M. Sait YAZICIOĞLU <i>İlahiyat Önlisans Programı (İÖP) .....</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslam' da Ötekine Bakış.....</i>	11
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Türkiye' de Din ve Laiklik .....</i>	41
Prof. Dr. Şevki SAKA <i>İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi .....</i>	59
Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Akşemseddin de Bazı Tasavvufî Kavramlar-1.....</i>	77
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK <i>Taberî'nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi (Câmiu'l-Beyân an Te'vilî'l-Kur'ân Çerçevesinde) .....</i>	97
Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN <i>Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan' da Vakıfların Kamulaştırılması .....</i>	131
Doç. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN <i>Oriental Studies Conception of Islam in Crusade Period .....</i>	145
Doç. Dr. Bünyamin ERUL <i>Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları.....</i>	173
Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Sanat, Sanatçı, Sanat Eseri ve Ahlâk .....</i>	213
Yrd. Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Câhiz ve Mûsikînin Tesiri Hakkındaki Makalesi.....</i>	247
Yrd. Doç. Dr. Muammer ESEN <i>İbn Teymiyye'nin Kelâmullâh Tartışmalarındaki Yeri.....</i>	257
Yrd. Doç. Dr. Hasan KURT <i>Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnehr' de İç Mücadeleler (64/683-85/704).....</i>	273
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Câhiz' ın Et-Tebessur Bi' t-ticâre Adlı Risâlesi .....</i>	305
KİTAP TANITIMI	
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nuzum el-İslâmiyye, Mektebetu Nahdeti' l-Mısıriyye, Mısır, trs, XIV+328 ss.....</i>	333

KİTAP TANITMA

Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûm el-İslâmiyye*, Mektebetu Nahdeti'l-Mısriyye, Mısır, trs, XIV+328 s.

en-Nuzûm el-İslâmiyye adlı eser Arapça olup bir Giriş (I-XI) ve beş bölümden müteşekkildir. Birinci Bölüm; **Siyasî Kurumlar** (1-151), İkinci Bölüm; **İdarî Kurumlar** (151-220), Üçüncü Bölüm; **Malî Kurumlar** (220-275), Dördüncü Bölüm; **Adlî Kurumlar** (275-301), Beşinci Bölüm, **Kölelik** (301-316) adını taşımaktadır. Eser **Kaynaklar** (317-327) ile son bulmaktadır.

Yazarlar Giriş bölümünde İslâm Kurumları Tarihi'nin konuları ve bu bilim dalının tarihi ile ilgili bilgi vermektedirler. Buna göre; İslâm Kurumları tarihçiliği konu itibariyle yeni olmayıp, oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu bilim dalı ile ilgili yazılan ilk eser 450/1085 tarihinde vefat eden Ebu Hasan Ali el-Maverdî'nin *Ahkamu's-Sultaniyye* adlı çalışmasıdır. Maverdî'den sonra İbn Tiktakâ'nın h.701'e kadar olan İslâm kurumlarını özet olarak işleyen ve bu alanda yazılan en önemli eser olarak bilinen *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye* adlı çalışma gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise bu alanla ilgili bir çok eser verilmiştir. Bu eserlerin konu açısından en önemlileri şunlardır: (s.I).

Ebû Amr el-Kindî (350-911), *el-Vellat*, İbn Hacer el-Eskalânî (853/1440)'nin Kadılar ile ilgili yazdığı eseri, Cehşîyarî (331/943)'nin *Kitabu Vuzera ve'l-Kuttâb*, Hilâl es-Sa'dî (448/1056)'nin vezirlikle ilgili yazdığı eseri, İbn Munceb (542/1147)'in verirlik ile ilgili yazdığı eseri, Ebu Yusuf (192/707)'un *Kitabu'l-Harac*, İbn Sellâm (224/838)'in *Kitabu'l-Emvâl*, Kudame b. Ca'fer (337)'in *Kitabu'l-Harac* (s.I) adlı çalışmalarıdır.

Yazarlar günümüzde kurumlar tarihi ile ilgili yapılan çalışmalara da özet şekilde değinmekte, bu çalışmalardan en kapsamlılarının Sir Wilham Mayor, Sir Tomas Arnold ve Dr. Abdurrezzak es-Senhûrî tarafından kaleme alınan eserler olduklarını söylemektedirler (s. II).

Kurumlar tarihi ile ilgili kısa bir girişten sonra yazarlar “Nizâm” kelimesini izah etmekte ve “Nizâm’ın” kurum olduğunu bu kurumların ise siyasî, idarî, adlî, iktisadî, dinî olabileceklerini belirtmektedirler. Toplumsal kurumun da olabileceğini belirten yazarlar, buna “Köleliği” örnek olarak zikretmektedirler. (s. II).

Eserin Birinci Bölümünde siyasî kurumları ele alan yazarlar, ilk olarak Hilafet kurumu ile işe başlamaktadırlar. Hilafet kurumuna kitabın tamamının 1/5’ini ayıran Hasan kardeşlerin Hilafete bu kadar geniş yer vermelerinden, en önemli kurum olarak hilafeti gördükleri anlaşılmaktadır.

Bu bölümde yazarlar **Hilafet Kurumunun Doğuşu** başlığı altında “Hilafet” kavramını izah ettikten sonra (s.3) muhtelif İslâm mezheplerinin hilafete yükledikleri anlam ve halife seçimi ile ilgili görüşlerine yer vermektedirler. (s.8-11). Hilafet ile ilgili kimi siyasî terimleri de izah etmeği unutmayan yazarlar bu bağlamda Biat kavramını ele almakta ve bunun hilafetin temel şartı olduğunu belirtmektedirler (s.13). **Ahlâkçılar, Felsefeciler ve Fukahaya Göre Hilafet** başlığı altında yazarlar siyaset felsefesi yapmakta, yedeklerine İhvanu’s- Saffa vb. bir takım tanınmış felsefecileri de alarak; devlet mekanizmasının varlığının insanlık için şart olduğunu, devlet mekanizmasının yok olması durumunda insanlığı karanlık bir geleceğin bekleyeceğini belirtmekte, bu başlığın sonunda ise hilafet dönemlerinde devletin halifeler tarafından temsil edilmekte olduğu sonucuna varmaktadırlar (s.16).

Hız Ebubekir’in hilafete gelişi (s. 18), Benî Saide gölgeliğindeki bu seçimde Ensar’ın tavrı (s.8), Hz. Ömer (s. 22), Hz. Osman (24), Hz. Ali’nin hilafete gelişleri (s.31), hilafetin Ümeyye oğullarına geçişi ile ilgili konuları özet bir şekilde sunan Hasan kardeşler, bu bölümde Benî Ümeyye hükümdarlarının kronolojilerini de (s. 35) vermiş, bazısının kimi icraatlarına da değinmeye çalışmışlardır (36).

Abbasî’lerin hilafete gelişleri anlatılırken Abbasî devletinin kuruluş dönemindeki şubû’ye hareketlerine de özet şekilde girilmiş (s. 49-50) ve Abbasî halifelerinin kronolojileri verilmiştir (s. 45, 46). Yazarlar, Abbasî hilafetini üç döneme ayırarak incelemişlerdir.

1. **Abbasî Halifelerinin Güçlü Oldukları Dönem** başlığı altında Abbasîlerin kuruluşundan hilafet merkezinin Türk emirlerin baskıları sonucunda Samara’ya taşınmasına kadar olan süre işlenmiştir (s. 45-51).

2. Eserin bu kısmı üçe ayrılmaktadır:

a. **İkinci Asırda Abbasîlerin Siyasî Hilafeti** başlığı altında halifelerin Türk emirlerinin nüfuzuna girişi incelenmiştir. Yazalara göre Abbasî halifeleri bu dönemde tüm siyasî güçlerini yitirmiş, Türk emirlerin elinde bir kukla konumuna gelmişlerdir (s. 58).

b. **Şîf Büveyhîlerin Bağdat'a Hakim Olmaları** başlığı altında Şîf Büveyhoğullarının egemenliğindeki Bağdat Abbasî hilafeti incelenmiştir. Bu dönem Türk Hakanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi ve bu sülaleyi ortadan kaldırışı ile son bulmuştur (s. 65).

c. Irak Selçuklu sülalesinin kronolojisi verildikten sonra (s. 67) Selçuklu sultanlarının Bağdat Abbasî halifelerine özgürlüklerini kazandırdıkları takdir edilerek ortaya konulmuş ve bu dönem Abbasî hilafetinin nüfuzuna yeniden kavuştukları dönem olarak değerlendirilip takdir edilmiştir (s. 71).

3. Abbasî hilafetinin son bölümünde ise Moğollar'ın İslâm alemini istila etmeleri sonucunda Bağdat Abbasî hilafetinin son bulması ve Mısır Abbasî Halifeliğinin ortaya çıkışına ayrılmıştır. Bu bölüm, Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın fethedilmesiyle noktalanmıştır.

Yazarlar hilafet konusunu incelerken Şîf Fatımî hilafetini incelemeyi de ihmal etmemektedirler.

Fatımîler'in Mısır'ı fethetmeleri ve burada Sünnî hilafetten müstakil yeni bir hilafet merkezi oluşturmaları incelenmiş, bu halifelerin koronolojileri de verilmiştir (s. 87).

Endülüs Emevî hilafetinin kuruluşu anlatılırken, Endülüs tarihî ve coğrafi yapısı özet olarak verildiği gibi bu hanedanın kronolojisi ve Endülüs Emevî hilafetinin yıkılışı da anlatılmaktadır (s. 96 vd.).

Yazarların bu bölümde Sünnî ve Şîf hilafetini incelemiş olmalarına rağmen Kuzey Afrikada kurulan ve yaklaşık olarak iki asır varlığını devam ettiren Haricî (Rüstemiler) hilafetinden bahsetmemiş olmaları düşündürücüdür.

Osmanlı ve Hilafet başlığı altında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferini anlattıktan sonra Yavuz'un bu seferinden sonra halifeyi hal edip yerine geçmediğini bilakis halifenin bu görevinde uzun süre kaldığını, Yavuz döneminde İstanbul'da yaşayan bu halifenin Kanunî Sultan Süleyman döneminde İstanbul'dan halife olarak Mısır'a geri gittiğini ve orada yaşadığını belirtmektedirler (s. 105-106). Yavuz'un zaman zaman

kullandığı halife ünvanını Yavuz'un hilafetine delil olamayacağını belirten yazarlar, onun Mısır seferinden önce de Halife ünvanını kullandığını iddia etmektedirler (s. 108). Eserin mukkadimesinde biatı hilafetin olmazsa olmaz şartı olarak takdim, eden yazarlar bu bölümde mukaddimeye atıfta bulunarak Yavuz'a biat yapılmadığı için halife olmadığını söylemektedirler. Zaten Yavuz, Hadimu'l-Haremeyn ünvanı dışında imam veya Zilullahi fi'l-ard gibi Abbasîlerce kullanılan hiç bir ünvanı kullanmamıştır. Bu da hilafetin Osmanlı'ya geçmediğinin kanıtıdır (s. 109). Osmanlı padişahları Halife ünvanını ilk olarak 1874'de imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasında kullandıklarını belirten Hasan kardeşler (s. 110), "**Hilafet**" kavramının tüm müslümanların imamı anlamında Sultan Abdülhamit tarafından kullanıldığını vurgulamakta ve hiç olmayan bu kurumun 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından kaldırıldığını söylemektedirler (s. 111).

Hilafetin Osmanlı'ya geçmediğini ileri süren yazarlar, bu görüşlerinin doğal bir sonucu olarak Osmanlı'ya fazla yer vermemekte, yüz sayfalık hilafet bölümü içinde altıyüz yıl tarih sahnesinde kalmış Osmanlı'ya sadece dört sayfa ayırmaktadırlar. Dolayısıyla Osmanlı sultanlarının kronolojileri de verilmemektedirler.

Birinci bölümde ayrıca **Vezirlik** kurumu ele alınmaktadır. Buna göre Vezirlik kurumu Sasanî menşeli bir kurum olmakla beraber Asr-ı Saadet'te bilinmesine rağmen o dönemde böyle bir kurumdan bahsetmek mümkün değildir. Böyle bir kurum olmasa dahi eğer vezirlikten, danışılan, fikirlerine baş vurulan bir şahıs anlaşılıyorsa Resulullah döneminde Ebubekir bu görevi üstlenmekte olduğunu söyleyen yazarlar vezirliğin bir kurum olarak Abbasîler döneminde ortaya çıktığı görüşündedirler (s. 114). Bu kurumun tarihini inceleyen yazarlar, Selçuklular (s. 129-131), Mısır'da Fatımîler (s. 132-135), ve Memlükler (s.135- 136), ile Endülüs Emevîler'i (s. 136-138) dönemlerinde bu kurumun yapısını ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

Eserlerinde **Katiplik** kurumuna da yer veren yazarlar, bu kurumun Hulefa-i Raşidin (s. 136-140), Emevîler ve Abbasî'ler (s. 140-142), Tolunoğulları (s. 142-143), Fatımîler (s.143-145) ve Memlükler (s. 145-146) dönemindeki durumunu özet bir şekilde okuyucuya takdim etmektedirler. Buna göre Katiplik müessesesi vahiy katiplerini istihdam eden Rasûlullah tarafından kurulan bir müessesedir (s. 140). Hz. Ömer döneminde vergi gelirlerinin kaydedilmesi ve devlet gelirlerinden vatandaşın istifade etmesi amacıyla oluşturulan divanlarda görevlendirilmek üzere çok sayıda katip kullanıldığı gibi bunların tamamına yakını devletten maaş almakta olduğunu söyleyen Hasan

kardeşler, kurumun daha sonraki dönemlerde daha da gelişme kaydettiği kanaatindedirler. (s. 140).

Hâciplik kurumunu inceleyen yazarlar, konuya **hâcibin** tanımını yaparak başlamaktadırlar. Buna göre Hâcip; isteyen herkesin halifenin huzuruna girmesini engelleyen görevli demektir (s. 146). Bu misyonu yüklenen bir görevli Asr-ı Saadet'te yoktu. Ancak bu görevli Emevî halifesi Abdûmelik döneminde var gibi görünse de (s. 146), aslında bir kurum olarak hâciplik Abbasî dönemine ait (s. 147) olduğunu söyleyen yazarlar daha sonra bu kurumun Mısır ve Endülüs'teki durumunu incelemektedirler (s. 148-149). Ancak hâciplik kurumu bir bütün olarak göz önüne alındığında, yazarların iddia ettiklerinin aksine, Emevîlerin erken dönemine ait bir kurum olduğu anlaşılmaktadır.

Eserin ikinci bölümünde ise idarî kurumlar incelenmiştir. Bu bölümün ilk konusu eyaletlerin yönetimine ayrılmıştır. **İslam Öncesi Araplarda Yönetim Sistemi** başlığı altında İslâm öncesi Araplardaki kabile sistemini inceleyen yazarlara göre; kabile şefleri, atadan evlada tevarüs yoluyla değil de demokratik usullerle belirlenmekteydi (s. 152). Daha sonra Resulullah ve Hulefa-i Raşidin döneminde eyalet sistemini inceleyen yazarlara göre, bu sistemin asıl kurucusu Hz. Ömer'dir (s. 154).

Bu bölümün bir başka konusu olan **Divan Teşkilatı**'nda yazarlar, **Divanu'l-Harac** (maliye), **Divanu'r-Resâil** (Resmi yazışmalar), **Divanu't-Tiraz** (s.172), **Divânu'l-Hâtem**'i (s. 171) tahlil etmektedirler. Yazarlara göre divan teşkilatı, Hz. Ömer döneminde (s. 170) Sâsânîler örnek alınarak kurulmuştur. Divânu'l-harac kayıtlar uzun süre Yunanca ve Farsça olarak tutulmuştur. (s. 174). Ancak Abdûmelik b. Mervân ve oğlu Velid tarafından divanlar Arapça'ya çevrilmiştir (s. 174).

Eserlerinde bir İslâmî kurum olarak **orduyu** (s. 174) inceleyen yazarlar, askerî harcamaların kaynaklarını tesbit etmeye çalışmaktadırlar. Buna bağlı olarak yazarlar İslâm'ın ilk dönemlerinde düzenli ordunun bulunmadığını, devletin tüm vatandaşlarının asker statüsünde bulduklarını, Emevîler döneminde düzenli ordunun teşekkül ettiğini belirtmektedirler (s. 179-180). Bununla beraber düzenli ordunun temellerinin de, askeri kentler inşa eden Hz. Ömer tarafından atıldığının altını çizmektedirler (s. 179).

Daha sonra kuruluşundan Hristiyan donanmasına üstünlük sağladığı süreç boyunca İslâm denizciliğini inceleyen yazarlar, (s. 200-208) İslâm denizciliği sayesinde Avrupa dillerine geçen Arapça kavramlar üzerinde de durmaktadırlar. Yazarların ifade ettiğine göre Batı dillerindeki "cable"

kelimesi Arapça “habl” kelimesinden, “Arsenal” kelimesi veya “darsona” kelimesi Arapçadaki “daru’l-Senaâ” dan, “Admiral” kelimesi “Emiru’l-Bahr” kelimesinden alınmıştır (s. 204). Buna ilaveten yazarlar eserlerinde Mısır’da Tulunoğulları, Fatımîler, Eyyubîler ve Memlûkler döneminde gemi yapımını da (s. 204-208) özet olarak okuyucuya sunmaktadırlar.

Eserin ikinci bölümünün son konusu ise **berid**’e ayrılmaktadır (s. 210-219). Yazarlar berid sözcüğünü tanımladıktan sonra (s. 210), berid’in Emevîlerin ilk halifesi Muaviye tarafından kurulduğunu, ancak bu kurumun Abdülmelik b. Mervân döneminde geliştirildiğini anlatmaktadırlar (s. 211). Yazarlar Abbasîler döneminde berid teşkilatını izah ettikten sonra, Mısır’a hakim olan devletler döneminde berid teşkilatının geçirdiği değişimleri anlatarak bu bölümü noktalamaktadırlar.

Eserin üçüncü bölümü ise mali konulara ayrılmıştır (222-272). Beytu’l-Mâl’in kaynakları ve harcadığı yerler, Harac ve çeşitleri, harac ve vergi divanları, iktâ sistemi, cizye, zekat, fey, ganimet gibi konular ele alınmış, Emevîler ile Abbasîler dönemindeki vergi gelirlerinin harcadığı yerler de izah edilmiştir. Hasan kardeşlerin tespitine göre vergi gelirleri, kamu giderlerine, imar faaliyetlerine, şair ve ilim adamlarına (teşvik pirimleri olarak), imar faaliyetlerine, askerî harcamalara sarfedilmiştir (247-250). Bu bölümde son olarak Tolunoğulları, İhşidiler, Fatımîler, Eyyubîler ve Memlûkler dönemindeki malî sistem incelendiği gibi İslâm’ın ilk dönemlerinde Mısır’ın İslâm devletine ödediği vergi miktarlarına da yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde ise adlî sistem ele alınmıştır. Cahiliye, döneminde bir adli kurumun bulunmadığını söyleyen Hasan kardeşler, bu dönemde Araplar arasında baş gösteren anlaşmazlıkların hakemler yoluyla çözülmeye çalışıldığını, adlî kurumun (273-274) Rasûlullah döneminde temellerinin atıldığını ve Hulefa-i Raşidîn döneminde- özellikle de Hz. Ömer döneminde- eyaletlerin başkentlerine valilerden ayrı bir de kadıların atanmasıyla da sistemleştiğini belirtmektedirler (s. 277). Daha sonra Emevîler dönemindeki adlî sistemi ele alan yazarlar, bu dönemin bir önceki dönemin devamı olduğunu vurgulamaktadırlar. Abbasîler dönemindeki adlî sistem ise mezheplerin doğduğu Abbasîlerin ilk dönemi ile mezheplerin kurumsallaştığı ve farklı hukuk ekollerinin oluştuğu son dönem olmak üzere, ikiye ayrılarak ele alınmaktadır. Abbasîler dönemindeki **Kâdiu’l-Kudatlık** müessesesinin kurulması (s. 276) ve Divanu’l-Mezâlimlerin (s. 294-300) oluşturulmasının bu kuruma yeni bir çehre kazandırdığı vurgulamaktadırlar.

Bir nevi Mısır kurumları tarihi özelliği gösteren eserde Tolunoğulları, İhşidîler, Fatımîler, Eyyubîler ve Memlûkler dönemindeki adli kurumlar ele alınmaktadır.

Eserin kanaatimize göre en orjinal bölümlerinden biri olan son bölüm ise köleliğe ayrılmıştır. Yazarlar bu bölümde bir toplumsal kurum olarak takdim ettikleri köleliğin ilk çağdan –Yunanlılar, Romalılar ve Yahudiler (s. 302) dönemlerinden– itibaren tarihi seyrini incelemektedirler. Bu bölümde ayrıca **İslam'dan Önce Araplar'da Kölelik** başlığı altında özellikle Hicaz yarımadasında köleler ve konumları incelenmektedir. (302-303). İslâm döneminde ise kölenin durumunun tamamen değiştiğini, bir maldan çok bir insan olarak algılanmaya başlandığını belirten yazarlar, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren köleliğin kaldırılması yönünde bir tavır sergilendiğini söylemektedirler (307).

Sonuç olarak yazarların eserlerine çok iddialı (İslam Kurumları Tarihi) gibi bir isim vermelerine rağmen, eser daha çok, bir giriş olmak üzere Asrı Saadet, Emevîler ve Abbasîler ile İhşidîler, Tolunoğulları, Fatımîler, Eyyübîler, Memlûkler gibi Mısır'a hakim olan idareler döneminde bunların Mısır'daki uygulamalarını konu edinmektedir. **İslam Kurumları Tarihi** denmiş olmasına rağmen 600 yıl tarih sahnesinde kalmış olan Osmanlı kurumlarının hiç birinin konu edinilmemiş, hatta değinilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu açıdan kitabın adına bakıldığında bu ismin hiç de doğru konulmadığı sonucuna varılmaktadır. Kitabın adı "Mısır'a hakim olan İslâm Devletleri döneminde Mısır kurumları" şeklinde olması kitabın içeriğine daha uygun düşeceği kanaatindeyiz.